

## Az élet értelme, a hit, a meditáció és az „Isten halála” utáni tudás

Heller Ágnes

Az „Isten halála” metaforát Heine találta ki és Nietzsche vezette be a köztudatba. Igen hatásos metafora ez, mert egyetlen erőteljes képbe sűríti bele modern korunk drámai átalakulásait. A *Szellem fenomenológiája* c. művében Hegel e dráma kifejlődését írja le több felvonásban. A drámának két fő szereplője van: a tiszta hit és a tiszta éleselméjűség. A tiszta éleselméjűség, a Felvilágosodás szelleme küzd itt a tiszta hit ellen, amit babonáságnak tartván, elutasít. A csata hevében a Felvilágosodás kerekedik felül: az Abszolút lény légüres térré válik, hogy helyét az Anyag foglalhassa el. A Felvilágosodás igazsága, ahogyan Hegel látja azt, a dolgokban és azok hasznosságában rejlik. A „kezzelfogható dolgok” (Welt der Objekte) válnak a Felvilágosodás öntudatosságának igazi közegévé, s ennek eredményeként a Menny várhatólag alászáll a földre. – Nem folytatom tovább Hegel történetét, mivel annak pozitív végki-csengése az „abszolút tudás” filozófiája által

összhangot teremt egyrészt a protestáns vallás igazsága (a tiszta hit), másrészt az azt tagadó, tényközpontú tudomány (a tiszta éleselméjűség) között.

Az általa leírt dráma egy *theomachia*, noha a küzdelem nem két isten, hanem két uralkodó világnézet között folyik: a vallás és a pozitivista tudományok, vagyis kétféle igazság között. Az „Isten halála” metafora nem arra utal, hogy vége az istenhitnek (ez nevetséges lenne), és arra sem, hogy a vallások ideje lejárt (ahogyan azt tévesen például Freud is megjósolta). Amire utal az az, hogy a tudomány vette át a vallástól az uralkodó világnézet szerepét. De mi is az uralkodó világnézet?

Kant egyszer azt mondta, hogy a véges és racionális lényeknek, amilyen az ember is, szükségük van metafizikára. A metafizika itt nagyon széles értelemben értendő. A véges élőlények, akik tudatában vannak végességüknek, rendelkeznek egy világgal, és szükségét érzik annak, hogy megismerjék ezt a világot; az ismert (kennen) világnak tágasabbnak kell lennie annál a világnál, ami ténylegesen az övék (haben). Elfoglalunk egy helyet a világban, de annak is szükségét érezzük, hogy elhelyezzük magunkat a Világegyetemben. Minden emberi kultúra feladata, hogy megválaszolja a kérdést, amit Gauguin híres Tahiti-festménye vet fel: „honnan jövünk, kik vagyunk, hová tartunk?”. A válaszokat általában történetek, mítoszok hordozzák. Ezek a történetek és mítoszok látják el az embereket, egy adott kultúra tagjait egy tág, közös kerettel, amelyet a személyes tapasztalat és a tanulás által töltenek meg tartalommal. A történeteknek (mítoszoknak) van egy másik funkciójuk is. Legitimálják az illető kultúrák uralkodó viselkedésmintáit; megerősítik e kultúra normáit és szabályait, valamint ezek tartalmát; megtanítanak, hogyan tegyünk különbséget jó és rossz, szent és profán, hasznos és ártalmas, szép és csúf, igazság és igazságtalanság között. Ezt jelenti a legitimáció. A világ

magyarázata az uralkodó világnézet megokolását eredményezi; a mítoszok történeteiből kiderül, hogy a dolgok miért olyanok, amilyenek. Általában (habár nem mindig, amint azt a zsidó Isten történetéből tudjuk) ha egy népet leigáznak, akkor e nép isteneit szintén legyőzték, s azok hamarosan el is tűnnek.

A vallások mások is és jóval többek is legitimáló világnézeteknél. Azonban magukban hordozzák a legitimálás hatalmát is. A valláson kívül csak a tudománynak van legitimáló ereje. Bár a valláshoz hasonlóan a tudomány is valami más és jóval több pusztán legitimáló világnézetnél. Ahogyan a vallások növelik és elősegítik egyfajta kulturális többlet kétermelődését, ugyanúgy a tudományok növelik és elősegítik egyfajta kognitív többlet létrejöttét. Sem a kulturális többlet, sem a kognitív többlet nincs közvetlenül bevonva a vallások illetve a tudomány legitimáló funkcióiba. Éppen ezért lehet „többletnek” nevezni őket.

A filozófia is megteremtí a saját világát (világait), hasonlóan a posztmitologikus műalkotásokhoz. Mégis (szemben Hegel és Marx nézeteivel) a filozófia teljesen alkalmatlan arra, hogy önmagában uralkodó világnézeté váljon. A filozófia nem létezik egyes számban, csak többes számban; a filozófiák világai különböző világok, és ugyanazon világnézetben belül vetélkednek egymással. Ha egy világi vagy egyházi intézmény vezetője arra utasítja a tagokat, hogy fogadjanak el egyetlen filozófiát (ahogyan a marxizmust kellett felsőbb utasításra elfogadni a kommunista típusú totalitárius rendszerekben), a legitimálás érdekében választott filozófia megszűnik filozófiaként működni és egy kvázi-vallásos dogmává válik.

Éppen amiatt, hogy a filozófiának nincs legitimáló ereje, a filozófusok igen hajlamosak arra, hogy érveiket az uralkodó világnézet szolgálatába állítsák. Valójában a filozófusok és nem a gyakorló tudósok emelték a modern tudományt az uralkodó világnézet rangjára. Számos nagy tudós úgy tekintett (és tekint még ma is) munkásságára, mint Istennek végzett szolgálatra, mint Isten titkos szándékainak megfajtására tett kísérletre, de a filozófusok magyarázata szerint kiválóságuk abban áll, hogy behatoltak arra a területre, ahol Isten halott.

Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a műalkotások világa még a filozófia birodalmánál is jóval sokszínűbb. Valójában minden egyes műalkotás egy külön világ. Ennélfogva önmagában egyetlen műalkotás sem szolgálhat legitimáló világnézetként. A művészek azonban, jóllehet kevésbé mint a filozófusok, szintén azt a vágyat dédelgetik magukban, hogy a tudomány szolgálólányául szegődjenek. Például voltak olyan avantgarde festők századunkban, akik kijelentették, hogy festészetükben az einsteini relativitás-elméletet alkalmazták.

Nézeteltérések lehetnek a modern tudomány születési idejét illetően. Az egyszerűség kedvéért elfogadom Kuhn álláspontját. A tudomány a tudományos paradigmák felbukkanásával vált modernné (posztmetafizikussá). A vallás mindig is létezett, míg a tudomány, mint olyan fajta tudás, amely – sok más dologgal egyetemben – szintén rendelkezik a legitimálás erejével, a modernitással egyidejűleg jelent meg, noha azt megelőzően, hogy a modern társadalmi berendezkedés létrejött volna Európában, amit általában az 1789-es Francia Forradalomtól számítunk. Felbukkanása óta a tudomány igényt tartott a függetlenségre, az autonómiára, a szabadságra, de nem az uralkodásra. „A kutatás szabad”, „tekintélyeket el nem fogadunk”, „mindenki a saját fejével gondolkozzék”: ezek voltak a tudomány jelszavai. Az önérték, a becsület, a méltóság gesztusa volt ez, amely értelmet adhatott az életnek. A tudomány nem pusztán hivatás volt, hanem egy hívás, egy elhivatás tanúságot tenni az igazság mellett. Ez többé nem így van már, persze akadnak kivételek. Például ott, ahol nem-tudományos legitimáló világnézetek alkotják az uralkodó államideológiát – például a modern fundamentalizmus esetében – a tudománynak újfent küzdenie kell autonómiájáért, s a tudósok olykor újra mártírokká lesznek.

Ismétlésképpen: a tudomány már a modern társadalmi berendezkedés végső győzelmé előtt hozzájárult a modernség legitímálásához. A modern tudomány születése azonban csupán egyike volt a Felvilágosodás megnyilvánulásainak. A modernitás központi gondolata nem volt tudományos. Így hangzott: minden ember szabadnak születik. Így folytatódott: és a Teremtő mindenkit értelemmel és tudattal ruházott fel. Ez a zsidó-keresztény hitvallásból kölcsönzött krédó a legerőteljesebb csatába hívó kiáltás volt azok számára, akik lerombolták és izeire szedték a régi világnézetet s ezáltal a keresztény vallást is, mint uralkodó világnézetet. Úgy tűnik, mintha Nietzschének igaza lett volna; a zsidó vallás és a kereszténység olyan eszméket dédelgetett, amelyek végül Isten halálához és a saját bukásukhoz vezettek. Mivel mindannyian szabadnak születünk, és mindannyian értelemmel és tudattal vagyunk ruházva, így mindannyian igent tudunk mondani bármire; de ugyanígy nemet is mondhatunk bármire, a vallásos hitet is beleértve. Csupán az értelmünktől és a tudatunktól függ, vajon igent vagy nemet mondunk-e a vallásra, a hagyományra, a tekintélyre. Mindent elfogadhatunk, de mindent el is utasíthatunk. Mindig új és új eszméket találhatunk ki és ki is próbálhatjuk őket. Államvezetés és társadalomalakítás dolgában találékonyságunk nem ismer határt. Az ember végtelenül kreatív és végtelenül leleményes. A modern tudomány és a modern társadalom közös csillagzat alatt láttak napvilágot: mindkettő arra rendeltetett, hogy a fejlődés végtelen folyamatában meneteljen előre. A király halott. Isten óvja a királyt! A keresztény Isten halott. De mondjuk-e akkor: Isten óvja a tudományt? Attól tartok, nem.

## « 2. »

Hadd ismétljem meg: vallások mindig voltak, de a tudomány, abban a formában ahogy mi ismerjük, modern.

Nem merő tévedésből, hanem a fenti megfigyelésre alapozva jósolták meg a nagy elbeszélő művek alkotói a vallás halálát. Vagy vallás, vagy tudomány. Egy adott időben egyetlen uralkodó világnézet van, mert csak egyetlenegy igazság létezik. A legújabb korban a tudomány, vagy a filozófia (mint tudomány) nyújtja ezt az igazságot. Így ha a vallás megszűnik igaznak lenni, igazságot sem tud nyújtani többé. És ha a lelki élet elveszti valódi rendeltetését, akkor el fog tűnni. Valójában azonban nem ez történt, hanem valami más. Nem egyetlen abszolút igazság lépett az előző helyébe, hanem maga az igazság sokszorozódott meg. Ennek eredményeként a vallások – amelyek valóban megszűntek uralkodó világnézet lenni (a fundamentalista országokat kivéve, de ez túl bonyolult történet ahhoz, hogy itt beszéljünk róla) – nem tűntek el, hanem fennmaradtak az újkorban, sőt, virágzásnak indultak.

A vallások abszolútak maradhatnak a hívők számára – a monoteista vallások mindig azok – de többé már nem a teljességre törnek, inkább korlátozóak. Többek között, mint már mondtuk, nincs legitímáló erejük. Ezzel szemben talán van, vagy lehet delegitimáló erejük.

Egy uralkodó világnézetet könnyű azonosítani. Ha egy gyerek felteszi a kérdést: miért van ez így, az meg úgy, ez miért igaz és az a másik miért nem, az ember azt válaszolja: mert Isten így rendelte el, mert a világ így lett teremtve, mert ez van a Szentírásokban, vagy azt is válaszolhatja: ez tudományosan be van bizonyítva, a múlt héten ezt olvastam egy tudományos folyóiratban, így tanultuk biológiából, ez egy racionális dolog. Az első esetben bármi is álljon a Bibliában (a Koránban stb.), az igaz, jó és helyes; a második esetben: bármi ami tudományosan be van bizonyítva, az igaz, ésszerű és helyes.

A pápa nemrég kijelentette, hogy nem az egyházra tartozik bármit is mondani az ember eredetéről, mint forrásmű a Biblia nem jöhet számításba ezen a téren és egy jó katoli-

kusnak joga van elfogadni a legjobb tudományos javaslatot, például a darwinizmust. Azt viszont egy tudós sem mondaná manapság, hogy a tudomány illetéktelen minden tudással kapcsolatos dologban, és hogy az embereknek inkább a vallás felé kellene fordulniuk, hogy kiderítsék, mi az igaz és mi a hamis. Az igaz tudás az igazsággal egyenlő, és az igazságot illetően a tudomány egymagában tekintélynek számít. A vallás tekintélye a hit kérdésére van korlátozva. Valaki elfogadhatja, hogy a vallás a legfontosabb az emberi lélek számára, de ez magánügy marad. Így a vallás a politikában is elvesztette legitimáló szerepét.

Hogyha például egy gyerek megkérdezi tőled, hogy miért szavazol inkább erre a párt-  
ra és nem egy másikra, nem azt fogod válaszolni, hogy azért, mert Isten úgy akarja, hanem inkább e párt politikája, célkitűzései, megbízhatósága mellett fogsz érvelni. Észérveket sorolsz fel.

Max Weber számolt be először közérthetően a modern fejlődésről, valamint a tudomány és a vallás közötti kapcsolatról. Amint az köztudott, úgy írta le újkori világunkat, mint egy alapján véve többelvű univerzumot. Különböző értékrendek léteznek saját normákkal és szabályokkal; ha valaki belép valamilyen értékcsférába (és nem egy másikba), az adott csféra démonának hatáskörében találja magát. Annyi démon van, ahány csféra. A tudomány az egyik oldalon, a vallás a másikon különböző csférákat képviselnek saját démonokkal (mint a politika, a művészet, a jog és az erotika).

A csférák között van egy uralkodó, és ez a tudomány. A jog – a művészethez és a valáshoz hasonlóan – ésszerűvé lesz. Az egész világ kiábrándulttá válik.

A világ kiábrándulttá lett. A mi világunk egy varázslat nélküli világ, de híján van az értelemnek is. Valamikor régen a vallás, mint uralkodó világnézet, kordában tartotta a tudomány hatáskörét és értelemmel telítette meg az életet. A tudomány, mint uralkodó világertelmezés, hitét a végtelenbe veti. Habár ennek semmi értelme nincs. A tudomány olyan igazságot kínál, amely nyilvános és másokkal megosztható. Bár ez csak egy csonka igazság, igaz tudás csupán, mindig bizonytalan, átmeneti, törekeny és mulandó. Amilyen mulandóak mi is vagyunk. A vallás egy másfajta igazsághoz tartozik. Ahhoz az Igazsághoz tartozik ez az igazság, amit én teljes szenvedéllyel ölelek át. Ez az igazság csak azok számára igazság, akik feltétlen szenvedéllyel mernek hitről hitre „szökellni”. Máskülönb a vallás is csak egy kényelmi tényező a többi között. A másik véglet az, amikor a vallásos hit általánossá, nyilvánossá és mindent áthatóvá válik, s ebben az esetben joggal beszélhetünk fundamentalizmusról.

### « 3. »

Az elmúlt másfél évszázad társadalomtudománya azt az illúziót táplálta, hogy egy olyanfajta tudást képes nyújtani, melynek révén nem csupán a jelen jövőbeni kimeneteléről tehetünk ésszerű feltételezéseket, hanem magáról a jövőről is, ami horizontunkon túl helyezkedik el. Bebizonyosodott, hogy ez egy nevetséges ábránd. Kiderült, hogy a mai ember nincs kivételezett helyzetben a történelemben és nemhogy többet, inkább kevesebbet tudnak a jövőről premodern elődeiknél. Gyorsan terjed az a felfogás, hogy abszolút jelen időben élünk, ráadásul egy átláthatatlan világban, amiről igen keveset tudunk. Nem tudjuk merre tart, vagy hogy egyáltalán tart-e valamerre, és még azt sem, hogy vajon képes-e a túlélésre. A nagy eposzok kielégítették tudásvágyunkat abban a vonatkozásban, hogy megtudjuk, honnan jövünk, azt viszont már nem válaszolták meg, hogy hová megyünk. Sem a tudomány, sem a filozófia nem ad ma átfogó választ arra a kérdésre, hogy kik is vagyunk mi.

Ha a lehetőségek viszonylatában gondolkodunk, akkor e helyzetnek bőven van mit kínálnia. Minden egyes filozófia, az emberi lét minden egyes tudományos magyarázata, minden egyes individuum megadhatja a maga választ arra a kérdésre, hogy „kik vagyunk mi”. Ezt jelenti az igazság sokarcúsága.

Választ találni a *mik vagyunk* kérdésre azonban nem egy episztemológiai probléma. Az embereknek nem információra, de nem is magyarázatra vagy interpretációra van szükségük, hanem életformákra. Egy értelmetlen világ nem csak azért ijesztő, mert az ember nem képes megérteni, hanem azért is, mert képtelen tájékozódni benne. Épp úgy, mint egy sötét szobában. Valakinek fényre van szüksége, valakinek ismerős dolgok látványára; valakinek nem elég csak ismernie a környezetét, de fel is kell azt ismernie, hogy eldöntse merre induljon el vagy mit tegyen; valakinek ismételt eligazításra van szüksége a felderítéshez. Valakinek a szabályosság kell. Egyszóval, az embernek korlátokra van szüksége.

A modern tudat az emberi esetlegesség tudata. Ez együtt jár a mulandóság tudatával, és a végérvényes határvonalról, a végső korlátról, nevezetesen a halálról való tudatossággal. A véletlenszerűség azonban abszolút lehetőségként értelmezett szabadságként is felfogható. Egy életvezetés mindig a szabadság korlátozását / önkorlátozását jelenti. A szabadság önkorlátozása a szabadság optimalizálását is eredményezheti, noha ez ritkán következik így be.

A szabadság korlátozása, önkorlátozása (mint életvitel) az értelemmel áll kapcsolatban. Értelem nélkül még nem is beszélhetünk életvitelről. Valamiféle egyesítő értelem nélkül nincs kapcsolat két tevékenység között, s az élet így kapcsolódás nélküli darabokra esik szét. Csak a – foucauld-i értelemben vett – fegyelem és büntetés maradhat így fenn.

A tudománynak, mint uralkodó világnézetnek nincs kompetenciája ahhoz, hogy az életnek formát nyújtson. Többek között erényeket sem nyújt, mert az erények nincsenek racionálisan megalapozva, nem észérveken nyugszanak, s az ember nem tudja meghamisítani őket. Mégis, illetéktelensége ellenére a tudományt életmód-alakításra is használják. Hadd idézzem a koleszterin-szint mérésének példáját. A tudomány bizonyította be azt, hogy a koleszterin veszélyes a szívre. (Az most nem érdekes, hogy ezt már Arisztotelész is tudta.) E tény, valamint a tudomány tekintélye százezrek, ha nem milliók életmódját változtatta meg az utóbbi két évtized során. Az étkezési szokások nem pusztán étkezési szokások. Az egész életet a koleszterinszint mérése köré lehet szervezni. Ha lemegy a koleszterinszinted, ez erényességedet bizonyítja, ha pedig fölmegy, akkor ez gyarláságod biztos jele, amit képtelen vagy elrejteni (mintha Isten színe előtt állnál). Vége-hossza nincs a „hogyan főzzünk egészséges ételt” problémája köré csoportosuló értekezéseknek. Az élet értelme így a hosszú élet. Fel sem merül az a kérdés, hogy vajon az ilyen módon leélt életet érdemes volt-e leélni, mivel természetesnek veszik, hogy minél hosszabb ideig élt valaki, annál jobban élt.

Az a tény azonban, hogy a tudomány, mint uralkodó világnézet nem tart igényt megkülönböztetett hatáskörre a „mik vagyunk mi” kérdésének megválaszolásában, azt jelenti, hogy amikor az élet értelmével kapcsolatos kérdések merülnek fel, és egy egységes életvezetési elvet kellene megfogalmazni, a tudomány a vallásokkal, a műalkotásokkal, a filozófiával konkurál, és nem formál jogot különleges hatáskörre világnézetként való uralkodó pozíciójából adódóan. Ami az élet értelmét kereső kérdés megválaszolását illeti, egyáltalán nem létezik uralkodó világnézet. Ráadásul egyetlen világnézetten (pl. a valláson) belül sincsenek uralkodó hitrendszer. Szabadpiaci helyzet alakult ki. A tudomány, az összes vallás, mindenféle fajta művészet és filozófia, az igazságok teljes választéka mind-mind az *értelme*-adó pozíciójáért vetélkedik.

Feltehetően az életünkért és lelkünkért versengő erők hatalom és befolyás tekintetében meglehetősen egyenlőtlen helyzetben vannak. Elvégre a tudomány az uralkodó világnézet. Amennyiben Max Webernek hiszünk, akkor életünk minden területe és démona racionalizálódott, ha pedig Heideggernek, akkor – bármit tegyünk is – világképünk metafizikus, képzeletünk pedig műszaki. Mindenesetre elég szűkszavúan írják le a világot. És ha ez így van, akkor semmi sem fog értelmet adni az életünknek, illetve az az alternatíva marad, hogy minden, ami értelmet adhatna – az utópiáinkat is beleértve –, műszaki beállítottságú képzeletünk megnyilvánulása marad. A világ kiábrándult. Isten halott. Jobb is, ha elfogadjuk. Ugyanis ha mégsem, akkor könnyen és önként karizmatikus zsarnokok hamis ígéreteinek áldozatául eshetünk.

Ebben a témában a tudatlanság legyen a mentségem. Nem tudok jóslni, csak leírni tudok. Nem fordulok statisztikákhoz s közvéleménykutatások sem állnak a rendelkezésemre. Ez csak egy elmélkedés a vallás és a tudomány kapcsolatáról.

Feltételezem – anélkül, hogy erre bizonyítékom lenne –, hogy a tudomány és az összes vallás (ahogy a filozófia és a művészet is) és ezek igazságai megérinthetik az embert, aki a jelen kor homályosan megvilágított szobájában tapogatózva a saját bőrén tapasztalja a talajvesztettség érzését, és hogy ezek üzenetei és ajánlatai merőben eltérnek egymástól. *Mind-ezek hol vetélytársak, hol szövetségesek az emberi lélekért folyó harcukban.* De akár harc, akár barátságos véleménykülönbség jellemzi a vetélytársakat, nem hiszem, hogy amolyan közös megállapodás lenne a verseny kimenetele, vagy ha igen, úgy ebben a dologban is a tudatlanságom legyen a mentségem.

A versengés tárgya az egyszerű ember és nem a korszak, és ami az egyszerű embereket illeti, a versengésnek mindig lesz eredménye. Az egyszerű ember, Kierkegaard szavaival élve, a sok felkínált igazság közül nagy szenvedéllyel magáévá tehet egyetlen egyet mint sajátját, mint abszolútát. Persze az igazsága végül vele megy a sírba. Hacsak nem írja le, és nem adja tovább azt az abszolút jelen idő elkövetkező nemzedékének.